

Ключевые слова: психосоматический подход, сердечно-сосудистые заболевания, подростковый возраст, личностные свойства, эмоциональная сфера.

Summary. The activity of organs and systems directly linked to the activity of the human psyche. Therefore, the pathological process leading to changes in the functioning of internal organs, necessarily entails a change of mental activity and vice versa. Numerous studies show that between somatic and mental illness is a clear and logical relationship. In adolescence, psychological and physical relationship is extremely dynamic and volatile. In modern teenage diagnosis of diseases increasingly tends to increase organic dysfunctions, which are based on psycho-emotional disharmony. Psychogenesis somatic disorders in adolescents is complicated by excessive vulnerability puberty. In response to stressful circumstances in adolescents appear various psychosomatic symptoms and syndromes, which are prydikatoramy psychosomatic diseases. This article describes psychosomatic approach in the treatment of cardiovascular disease in adolescence, analyzed the social and psychological determinants investigated the relationship of personality characteristics of adolescents with somatic manifestations, attention is drawn to the features of the emotional sphere of adolescents.

Key words: psychosomatic approach, cardiovascular disease, adolescence, personality characteristics, emotional sphere.

УДК 159.922.6 : 316.612

Н.В. КОРЧАКОВА

РОЗВИТОК ЕМПАТІЙНОЇ МОРАЛІ В УКРАЇНСЬКИХ ПІДЛІТКІВ

Обговорюються результати емпіричного дослідження розвитку ціннісних основ просоціальної поведінки у період підлітковості. Увага спрямована на аналіз унікальної лінії морального розвитку – «моралі турботи» як предиктора соціально-ціннісних форм поведінки. На основі вивчення суджень 457 підлітків 5-ти вікових підгруп робляться висновки про співіснування різних стадій емпатійної моралі у системі ціннісних орієнтацій підлітків. Виконується аналіз вікових змін у системі ціннісних орієнтацій протягом вікового періоду. Обговорюється питання взаємозв'язку стадій нормативного і емпатійного морального розвитку.

Ключові слова: мораль турботи, просоціальні цінності, емпатійна мораль, стадії, підлітки, диспозиційні основи, просоціальна поведінка.

Постановка проблеми. Важлива роль у розвитку особистості належить моральним та просоціальним цінностям. Саме вони визначають програми самореалізації та міжособистісної взаємодії, виступають важливими показниками успішності процесів соціалізації. Засвоєння просоціальних цінностей проходить тривалий шлях становлення: від набуття первинних уявлень про норми справедливості і гуманізму до включення ідей просоціальної групи у структуру Я-образу та індивідуальні поведінкові програми. Важливим етапом у розвитку ціннісних основ просоціальної поведінки є підлітковий вік. Саме з цього періоду відбувається послаблення впливу соціальних приписів на поведінку особистості за рахунок розгортання диспозиційної складової. Це перший період онтогенезу, у якому реалізація просоціальних форм поведінки починає здійснюватися не лише на основі уявлень про норми, але й на основі власних переконань. Просоціальні цінності інтеріоризуються та набувають особистісного сенсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку ціннісної складової просоціальної поведінки у психологічній науці переважно аналізується у контексті морального розвитку особистості. При вивченні рівнів морального становлення та шляхів їх формування (Орбан Л.Е., 1992; Мазур Ю.О., 2008; Мангутова І.В., 2007; Стецько І.І., 2011), аналізі структури моральної свідомості (Хвостов А.А., 2000 [12], Насіновська О.Є., 2002 [8], пошуку основ моральності та морального самовизначення (Бех І.Д., 2013 [1]; Johnston M., Krettenauer T., 2011 [13]; Купрейченко А.Б., Воробйова А.Є., 2013 [3]), простеженні характеру ставлень до оточуючих (Б.С. Братусь), вчені торкаються питань просоціального розвитку особистості. Так у концепції Б.С. Братуся зазначається, що лише починаючи з третього просоціального рівня розвитку особистості можна говорити про її моральність. На цьому гуманістичному рівні з'являється прагнення особистості до забезпечення блага інших, чого не було на егоцентричному чи групоцентричному рівнях. Інтенсивне вивчення питань морального розвитку забезпечило виокремлення ідей, унікальних за своєю значущістю. Зокрема, для нашого дослідження, досить продуктивною є ідея розведення двох світоглядних моральних культур: моралі справедливості та моралі турботи, у основі яких лежать різні принципи морального вибору. Саме емпатійна орієнтація на потреби, почуття і переживання іншого є, на думку Керол Гілліган, стійкою особистісною установкою, що докорінно відрізняється від нормативної орієнтації на справедливості (Gilligan, 1982). Згідно емпатійної теорії цей тип орієнтації проходить три етапи становлення: етап самостурбованості, самопожертви та самоповаги. Кожний із них відрізняється характером прийняття проблем іншого та їх узгодженістю із реалізацією власних життєвих програм. Не зважаючи на те, що ідеї Гілліган К. стосувалися жіночих ціннісних установок, у подальшому вони почали широко застосовуватися для аналізу проблем розвитку просоціальності особистості (Айзенберг Н.; Молчанов С. В. [7]).

У країнах ближнього зарубіжжя питання розвитку просоціальної поведінки підлітків переважно аналізуються у контексті альтруїстичних та ціннісно-сміслових тенденцій (Подольський Д.А., 2006 [9],

Светлова Н.В., 2003 [11, с.7], Буреломова А.С., 2013 [2], Молчанов С.В. [7]). Зокрема, у роботі Подольського Д.А. обговорюються типи альтруїстичних позицій підлітків, зазначається, що маніпуляційна, нестійка і власне альтруїстична позиції різняться рівнями моральної свідомості та емоційного реагування [9, с. 5]. Аналіз вікових аспектів засвідчує наявність позитивної динаміки у розвитку власне альтруїстичної позиції у період від молодшого до старшого підліткового віку, присутність гендерних переваг на користь дівчат [9, с. 26]. Обговорюючи питання розвитку просоціальних тенденцій у підлітковому віці, варто зупинитися на результатах дослідження Молчанова С.В. Автор вказує на виникнення у період підліткового віку двох важливих тенденцій: актуалізації у світосприйнятті школярів питань про норми і правила співжиття та формування відносно стійкої, незалежної від випадкових впливів системи моральних поглядів, суджень та оцінок. При цьому, аналізуючи внутрішню логіку розвитку моральної свідомості на основі вирішення моральних дилем, вказується що вони досягли рівнів конвенційної моралі та моралі самопожертви [7]. У той же час у роботі Светлової Н.В. при аналізі вікових аспектів розвитку змістово-сміслових характеристик моральної самосвідомості і ціннісних орієнтацій у підлітковому віці вказується на існування певних суперечливих тенденцій [11]. Зазначається, що сформована у молодшому підлітковому віці альтруїстична, колективістська спрямованість у середньому і старшому підлітковому віці (13-17 р.) змінюється на індивідуалістично-прагматичну, пов'язану із зниженням соціальної активності та раціоналізмом. Переструктурування, які відбуваються у морально-ціннісній сфері, ведуть до певної депривації цінності доброти, зниження її значущості. Автор пов'язує ці процеси як із віковими особливостями розвитку ціннісної сфери, так і особливостями реалій сучасного життя. Відносно новим напрямком аналізу є кроскультурні дослідження морально-ціннісної сфери підлітків (Подольський А.І., Карабанова О.О., Молчанов С.В., 2007, Кухтова Н.В., 2010 [10], Ковальова Ю.В., 2016). У процесі наукових розробок проводиться зіставлення моральних установок підлітків різних країн (РФ, США, Казахстану, Білорусі, Азербайджану) та простежується їх трансформування в умовах сьогодення. Існування цих тенденцій вказує на доречність виконання досліджень, спрямованих на аналіз морального розвитку українських підлітків, соціальної динаміки їх цінностей, особливостей їх орієнтаційних установок. У вітчизняній психолого-педагогічній науці питання моральної орієнтації та її виховання у підлітковому віці є предметом детального аналізу (Бех І.Д. [1], Драченко В.В., 2008 Сінкевич Н.К., 2000). Зокрема, обговорюючи особливий механізм зростання особистості – самовипробування, І. Д. Бех відносить просоціальні цінності (пклування, щедрість, справедливість) до категорії духовних підструктур, «благородних цінностей» які і забезпечують процес духовного зростання особистості. Саме вони, на думку вченого, складають основу вчинків-думок і вчинків-почуттів, які є не менш значимими ніж вчинки-дії [1, с.7]. Визнаючи присутність належної уваги до проблем ціннісно-сміслового розвитку особистості, все ж необхідно підкреслити, що реалії сьогодення вказують на доречність виокремлення просоціальної проблематики із загального контексту морального становлення особистості у самостійний предмет аналізу, що дозволить поглянути на більш широкий спектр соціально-психологічних проблем та більш глибоко простежити їх вікову динаміку та детермінацію.

Мета статті полягає у презентації результатів емпіричного дослідження сформованості установок підлітків на цінності просоціальної групи. Дослідження проводилося на базі двох Рівненських загальноосвітніх шкіл (ЗОШ № 23, РУГ). У обстеженні взяли участь підлітки 5-ти вікових підгруп (від 12-ти до 16-ти років). Загальний обсяг вибірки 457 учнів середньої ланки школи. Вивчення існуючих тенденцій здійснювалося за методикою «Справедливість – турбота» (авт. С. В. Молчанов) [6, 41-44]. Цей діагностичний інструментарій дозволяє простежити рівневі характеристики морального розвитку підлітків у логіці двох концептуальних підходів: нормативного (за Л. Колбергом) та емпатійного (за К. Гілліган). Наше дослідження спрямовувалося на вивчення диспозиційних основ просоціальної поведінки, готовності діяти на користь іншої людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отримані результати засвідчують, що на усіх етапах підліткового періоду спостерігається перевага орієнтації підлітків на стратегію турботи. Зіставлення кількісних показників визнання цінностей особистісно-нормативної і емпатійної моралі у індивідуальних позиціях показує, що у більшості підлітків (від 84,5 до 90,4 відсотка) шкала емпатійної моралі, набрала більшу кількість балів, що вказує на її домінування у системі ціннісних орієнтацій (див рис 1).

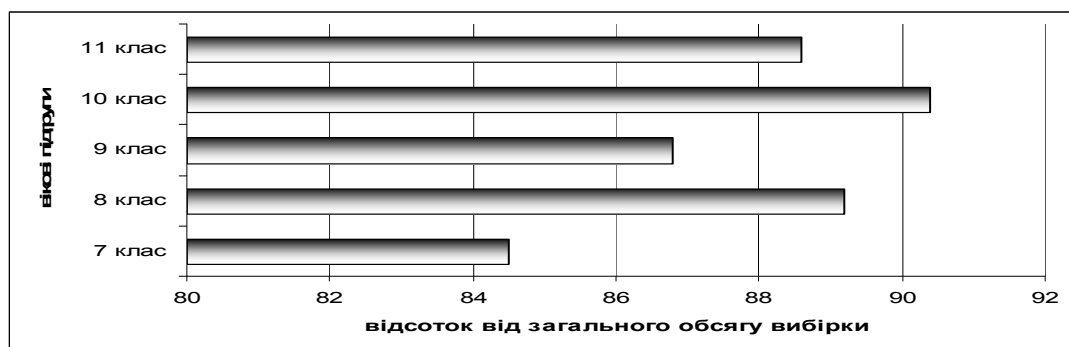

Рис.1. Домінування показників шкали «турбота» у індивідуальних позиціях школярів

Аналіз питання ступеневих характеристик сформованості моралі турботи засвідчує присутність усіх трьох рівнів емпатійної орієнтації у кожній із вікових підгруп. Стадії «самопожертви», «самоствурбованості» і «самоповаги» були діагностовані у кожній із цих вибірок. Це узгоджується із ідеями Н. Айзенберг та Дж. Реста про співіснування різних рівнів морального розвитку у межах одного вікового періоду. Зокрема, як зазначається у роботі Дж Реста, процеси морального розвитку не можуть бути описані лише у логіці стадіального підходу. Моральний вибір варіює у залежності від конкретної сфери (домену) і не може бути жорстко прив'язаний до певної стадії (цит. за С.В Молчанов [6]).

Аналіз середніх показників кожної із шести діагностованих стадій емпатійної і нормативної шкали також підтверджує більш високий рівень визнання ціннісних ідей турботи про іншу людину. На це вказує і зіставлення індивідуальних показників за узагальнюючими питаннями шкал «турботи» і «справедливість». У більшості опитуваних простежується перевага першої шкали. Із 10 можливих балів вона набрала від 5,9 до 7,0 (див. табл.1). Ця тенденція зберігається протягом усього вікового періоду.

Таблиця 1.

**Середні значення вибору цінностей по кожному із рівнів морального розвитку
(у логіці особистісно-нормативного та емпатійного підходів)**

Основні підгрупи	Вік (Ме)	Середні показники вибору цінностей кожної із стадій морального розвитку (у балах)						орієнтація на турботу
		емпатійні стадії			особистісно-нормативні стадії			
		самоствурбованість	самопожертва	самоповага	доконвенційний	конвенційний	постконвенційний	
7 клас	12,2	19,5	22,2	19,6	15,6	18,7	22,6	6,1
8 клас	13,0	19,2	22,7	20,1	16,5	18,2	22,8	5,9
9 клас	14,2	19,6	23,1	20,3	17,1	19,5	23,9	7,0
10 клас	15,1	18,6	21,4	20,2	16,0	17,8	22,3	6,2
11 клас	16,1	18,6	20,9	20,2	16,1	18,0	22,6	6,6

Кожна із стадій моралі турботи має різний змістовий і ціннісний компонент. Тому ми спробували поглянути на співвідносну представленість кожної із груп цінностей у індивідуальних позиціях підлітків. З цією метою ми скористалися прийомом зіставлення кількісних показників, набраних за кожним рівнем та визначення позиції домінування між трьома стадіями. Використання цього підходу дозволило не лише поглянути на відносний рівень визнання кожної категорії цінностей, але й зробити певні висновки щодо напрямку вікової динаміки. Зокрема аналіз представленості кожної із стадій показує, що протягом підліткового віку у всіх вікових підгрупах найвищий рівень визнання отримали цінності стадії «самопожертви» (у межах 45,7 - 60,4 відсотків) Див. табл. 2.

Таблиця 2.

Домінування кожної із стадій «моралі турботи» у індивідуальних позиціях підлітків

Вікові підгрупи	Кількісні показники підгруп кожного рівня емпатійної орієнтації(у %)			
	самоствурбованість	самопожертва	самоповага	перехідний
7 клас	18,1	53,4	14,7	13,8
8 клас	17,1	60,4	16,2	6,3
9 клас	18,4	55,3	15,8	10,5
10 клас	14,5	47,0	22,9	15,6
11 клас	12,3	45,7	32,8	9,2
Середні показники	16,0	52,4	20,5	11,1

Основою цієї стадії є розвиток рефлексивної емпатійної орієнтації особистості та врахування нею інтеріоризованих цінностей захисту інтересів іншого у процесі прийняття морального рішення. Це середній рівень емпатійного морального розвитку. Найвищі показники визнання, у межах цього рівня, набрали ідеї власної активної позиції при спогляданні утруднень іншого (83,5 відсотки опитуваних, питання 15), готовності зрозуміти почуття іншого та посипчувати йому, навіть за умови неприйняття його позицій (78,6 відсотки, питання 11); віднесення характеристики «готовність надавати допомогу» до найважливіших якостей людини (81,6 питання 2). При цьому найяскравіша вікова динаміка простежується відносно ідей схильності надавати підтримку навіть за умови депривації власних інтересів (із 42,2 відсотків у наймолодшій підгрупі до 94,3 відсотків опитуваних у найстаршій, питання 19) $\phi^* = 8,2(p < 0,001)$ чи невизнання позицій другого (із 44,0 до 87,1 відсотки, питання 11); визнання унікальної цінності просоціальної особистості (із 43,1 до 90,0 відсотків, питання 2); готовності прийти на допомогу (із 46,6- 91,4 відсотки, питання 15) $\phi^* = 6,9(p < 0,001)$.

Найменш представленим у вибірці (за ознакою співвідносного домінування) виявився найнижчий рівень моралі турботи – «самоствурбованість» (16,0 відсотки). Аналізуючи запропоновані ідеї, підлітки рідше робили вибір на користь визнання власних інтересів чи спроб викликати приємне враження у оточуючих як мотивів просоціальної поведінки. При цьому навіть зміна статусу реципієнта допомоги викликала видозміну егоїстичних позицій дітей, схилиючи їх на користь вибору просоціальної стратегії. Зокрема, якщо ідея

пріоритетного піклування про себе була визнана третиною учасників (39,4 відсотків, питання 34), то вказівка про те, що у будь-якій ситуації у першу чергу необхідно забезпечувати добробут для себе і своїх близьких (питання 32) різко змінює позиції школярів. Ця ідея було визнано більшістю учасників (73,9 відсотки). Протягом вікового періоду найяскравішу позитивну динаміку ми простежили відносно орієнтації на схвалення. Ідея надбання поваги і визнання за рахунок дотримання загальноприйнятих у суспільстві норм і правил з віком отримує усе вищі рівні визнання (із 45,7 відсотків у наймолодшій групі до 78,6 відсотків у старшій, питання 9) $\phi^*=3,5(p<0,001)$. Найчіткіше ця тенденція простежувалася у вибірці восьмикласників. З віком посилюється також віра у те, що добрі справи отримують не лише схвалення, але й підтримку у відповідь (із 46,5 до 94,3 відсотків, питання 24) $\phi^*=7,7(p<0,001)$. В цілому лінія змін у показниках визнання цінностей стадії самостурбованості характеризується низхідною тенденцією.

Найвища стадія емпатійної орієнтації – стадія «самоповаги» також була діагностовано у підлітковій вибірці (20,5 відсотків) (див. табл. 2). Лінія розвитку тенденції протягом періоду висхідна (із 14,7 до 32,8 відсотка). $\phi^*=2,9(p<0,001)$. (Зазначимо, що мова, у цьому випадку, йде не про абсолютний показник представленості кожної із стадій, а саме про принцип *співвідносного* домінування).

Достатньо високі показники визнання просоціальних цінностей на рівні стадії самоповаги вказують на те, що у період підліткового віку започатковується рух морального усвідомлення у напрямку розуміння і сприйняття більш складних категорій та їх рефлексивного переосмислення. Відповідно це викликає певне послаблення позицій, зорієнтованих на еґо-цінності. Поглянемо, на кількісні показники співвідносного визнання ідей, що засвідчують рух індивідуальних позицій у напрямку найвищої стадії моралі турботи – стадії «самоповаги». Аналіз позицій, які були схвалені підлітками цієї групи, дозволяє говорити про наявність усвідомлення і інтеріоризації просоціальних цінностей та їх використання при моделюванні власних позицій. Для підлітків, віднесених до цього рівня, характерною є узгодженість позицій вибору між справедливістю і турботою. Вони визнають не лише пріоритетність інтересів іншого, але й універсальність норми милосердя. Простежується високий рівень визнання ідеї впливу просоціальних дій на розвиток власного Я-концепції. Зокрема ідея: «Якщо людина не поважає інших, то вона не поважає і себе» була повністю чи частково схвалена більшістю учасників опитування (72,4 відсотків) (див табл.3, питання № 14). При цьому чітко визнається право людини вільно вибирати власну позицію на континуумі «еґоїзм-альтруїзм» (76,3 відсотка респондентів, питання № 17). Необхідно зазначити, що саме ці ідеї не лише отримали високе визнання, але відносно них простежується найяскравіша позитивна вікова динаміка. Відповідно по першій позиції від 40,5 відсотків у молодшій підгрупі до 84,3 відсотків у старшій $\phi^*=6,3(p<0,001)$; по другій – від 39,7 до 88,6 відсотки $\phi^*=7,2(p<0,001)$ (див табл. 3).

Таблиця 3.

Зміна кількісних показників визнання цінностей шкали «мораль турботи» протягом вікового періоду (за результат методики С.В. Молчанова, А.І. Подольського)

Рівні морального розвитку	№ питань	Частота визнання просоціальних цінностей у межах кожної із стадій (у %)					Середні значення
		7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас	
самостурбованість	13	37,9	38,7	47,3	51,8	48,6	44,9
	32	50,0	84,7	82,9	73,5	78,6	73,9
	34	32,8	40,5	40,8	38,6	44,3	39,4
	9	45,7	90,1	77,6	73,5	78,6	73,1
	24	46,6	89,2	82,9	77,1	94,3	78,0
	36	42,2	64,9	68,4	72,3	64,3	62,4
самопожертва	11	44,0	89,2	93,4	79,5	87,1	78,6
	15	46,5	93,7	92,1	94,0	91,4	83,6
	22	45,7	64,0	61,8	61,5	55,7	57,7
	2	43,1	96,4	89,5	89,2	90,0	81,6
	19	42,2	92,8	85,5	88,0	94,3	80,6
	26	49,1	88,3	80,3	75,9	77,1	74,2
самоповага	8	41,4	53,2	52,6	60,2	67,1	54,9
	14	40,5	89,2	69,7	78,3	84,3	72,4
	17	39,7	74,8	88,2	90,4	88,6	76,3
	28	40,5	63,1	59,2	57,8	52,9	54,7
	30	46,6	82,0	71,1	68,7	87,1	71,1
	38	49,1	87,4	78,9	74,7	75,7	73,2

Яскраву вікову динаміку та високий рівень визнання отримала і ідея пріоритетності благополуччя окремої людини над гармонією світу (від 46,6 відсотків у наймолодшій підгрупі до 87,1 у старшій, питання №30) $\phi^*=6(p<0,001)$. Менш суттєві зміни протягом вікового періоду простежуються у ставленні дітей до імперативу милосердя. Якщо у першій віковій підгрупі неможливість відмовити людині у допомозі і милосерді, навіть при порушенні нею закону, визнає майже половина учасників (40,5 відсотків) то до кінця періоду вікова

динаміка склала 11,6 відсотка і ця ідея була визнана тільки половиною учасників (52,9 відсотка $\phi^* = 1,6(p \geq 0,05)$) питання 28).

Ми зупинилися на аналізі ознак співвідносного домінування між різними стадіями емпатійного морального розвитку. Поглянемо на рівневі характеристики у середині кожної із стадій. До високого рівня сформованості певної стадії відносили тих респондентів, хто із можливих 30 балів за кожною із шкал набирив більше 20 балів, до середнього – тих, чий кількісний показник знаходився у діапазоні 10-20 балів. Аналіз отриманих даних засвідчує, що у переважній більшості дітей усіх вікових підгруп діагностовано середні рівні сформованості найнижчої і найвищої стадій морального розвитку (65,0 відсотків вибірки за шкалою «само сформованості» та 55,1 відсотків – за шкалою «самоповаги») (див табл. 4).

Таблиця 4.

Рівні сформованості кожної із стадій моралі турботи

Вікові підгрупи	Показники представленості кожного із рівнів моралі турботи (у%)								
	самоствурбованість			самопожертва			самоповага		
	високий	середній	низький	високий	середній	низький	високий	середній	низький
7 клас	42,2	56,9	0,8	69,8	29,3	0,9	40,5	56,0	3,4
8 клас	31,5	68,5	-	74,8	25,2	-	41,4	56,8	1,8
9 клас	38,2	61,8	-	80,3	52,6	-	50,0	48,7	1,3
10 клас	25,3	74,7	-	57,8	41,0	1,2	44,6	55,4	-
11 клас	34,3	62,9	-	52,9	47,1	-	41,4	58,4	-
Середні по віку	34,3	65,0	0,2	67,1	39,04	0,4	43,6	55,1	1,3

У всіх вікових групах низький рівень було діагностовано лише у окремих дітей. Найвищий рівень сформованості стратегії найбільш чітко представлений за шкалою «самопожертва». Більше половини учасників дослідження (67,1 відсотків) віднесені нами до цього рівня. Тому в цілому можна робити припущення, що саме друга стадія емпатійної моралі є найбільш представленою у період середнього та старшого підліткового віку. У той час як представленість першої стадії поступово послаблюється. Отримані результати узгоджуються з концепцією Н. Айзенберг, яка, виокремлюючи стадії просоціального розвитку, відносить можливості підлітків до 3 та 4 рівнів. При третьому рівні підлітки, як і молодші школярі, продовжують у ситуації морального вибору орієнтуватися на стереотип «правильно-неправильно». Четвертий рівень розвитку просоціальної стратегії на початковому етапі спирається на рефлексивно-емпатійну орієнтацію, що поступово змінюється орієнтацією на інтеріоризовані норми, хоча цей процес ще не завжди повністю усвідомлюється. Ідея віднесення позицій підлітків до рівня стадії «самопожертва» визнається також у роботах Молчанова В. [7].

У той же час зазначимо, що наші дані не зовсім узгоджуються із висновками деяких інших досліджень. Зокрема, аналізуючи різновиди моральних типів особистості у період підліткового та юнацького віку, російський вчений А. Хвостов відносить до другої стадії лише представниць студентської вибірки. Щодо респондентів підліткової віку висловлює припущення про їх приналежність до перехідної стадії [12]. На нашу думку, ці розбіжності зумовлені відмінністю як діагностичних завдань, так і інструментарію.

Мораль турботи входить у загальну структуру морального становлення особистості, тому закономірно, що одним із важливих питань є характер зв'язку і узгодження цих процесів. Проведене дослідження вказує на наявність кореляційних зв'язків між стадіями емпатійного і нормативного морального розвитку. Зокрема стадія «самоствурбованості» у всі вікові періоди підліткового віку пов'язана із доконвенційним етапом морального становлення (від 0,331 у 7 класі до 0,533 у 11 класі). В загальному по періоду показник кореляції за Пірсоном становить $r = 0,411 (p < 0,001)$. Див. табл. 5.

Таблиця 5

Показники кореляційного зв'язку стадій розвитку моралі справедливості та моралі турботи

	Стадії моралі справедливості			Стадії моралі турботи		
	Доконвенційний	Конвенційний	Пост конвенційний	Самоствурбованість	Самопожертва	Самоповага
Доконвенційний	1					
Конвенційний	0,365***	1				
Постконвенційний	0,121**	0,195***	1			
Самоствурбованість	0,411***	0,390***	0,220***	1		
Самопожертва	0,053	0,226***	0,412***	0,232***	1	
Самоповага	0,099*	0,188***	0,292***	0,262***	0,454***	1

* при $p < 0,05$; ** при $p < 0,01$; *** при $p < 0,001$

Наявність помірного позитивного кореляційного зв'язку простежується також між стадією «самоствурбованості» та конвенційним рівнем морального розвитку ($r = 0,390 (p < 0,001)$).

Між стадією «самопожертви» та доконвенційним і конвенційним рівнем особистісно-нормативного розвитку кореляційних зв'язків ми не простежили. У той же час зазначимо, що, як більш зрілий рівень морального становлення, ця стадія узгоджується із постконвенційним рівнем. (Показник кореляції у різних

вікових підгрупах знаходиться у межах 0,316 – 0,458). В загальному по періоду показник кореляції становить $r = 0,412$ ($p < 0,001$). В той же час, нами не виявлено особливого зв'язку між стадією «самоповаги» та постконвенційним рівнем розвитку моралі справедливості ($r = 0,292$ ($p < 0,001$)). Що підтверджує думку про їх функціонування як незалежних конструктів.

У цілому, не зважаючи на відмінність у механізмах і детермінації нормативного і емпатійного морального розвитку, можна говорити про узгодженість цих процесів протягом середнього і старшого підліткового віку. Це важлива вікова тенденція, яка позитивно вплине на розвиток просоціальної поведінки. У попередніх дослідженнях неодноразово підкреслювалося, що розвиток морального Я, усвідомлення важливості моральних якостей для власного Я образу є важливий предиктором просоціальної поведінки у підлітковому віці [13, 240].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє робити висновок про те, що цінності просоціальної групи чітко представлені у системі особистісних орієнтацій підлітків. Вони займають домінуюче положення у порівнянні з ідеями моралі справедливості, що вказує на схильність підлітків діяти у логіці моралі турботи, реалізації принципу гуманізму і доброти. Протягом середнього і старшого підліткового віку ці тенденції посилюються. Відбувається переорієнтація із визнання соціальних нормативів до формування диспозиційних основ просоціальної поведінки, інтенсифікується процес ідентифікації з етичними цінностями, їх свідоме включення у систему Я-образу як ідентифікаційно-емпатійних основ взаємодії з оточуючими. Для підліткового періоду характерне співіснування різних рівнів сформованості моралі турботи у межах індивідуальної системи цінностей. Високі рівні, протягом усього вікового періоду, найчіткіше представлені у лоні середньої стадії моралі турботи – стадії «самопожертви». Визнання цінностей у логіці стадії «самостурбованості» протягом вікового періоду послаблюється, натомість простежується підвищення орієнтація на цінності найвищої групи, віднесених до стадії «самоповага». Ці тенденції вказують про зміну співвідношення стадій протягом вікового періоду. Зіставлення показників сформованості цінностей особистісно-нормативної групи і емпатійної моралі вказує на наявність узгодженості у цих процесах.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Дієприписи у вихованні та розвитку особистості [Текст] / І.Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2013. – Вип. 17 (1). – С. 6-14.
2. Буреломова А.С. Социально-психологические особенности ценностей современных подростков [Текст]: дис. ... канд. психол. наук / А.С. Буреломова. – Москва, 2013. – 195 с
3. Купрейченко А.Б. Нравственное самоопределение молодежи [Текст]/А.Б. Купрейченко, А.Е. Воробьева – М.: Изд-во Институт психологии РАН, 2013. – 480 с.
4. Кухтова Н.В. Содержательные и динамические характеристики личности школьников подросткового возраста с просоциальной направленностью: монография [Текст] / Н.В. Кухтова. – Витебск: Изд-во УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2010. – 206 с
5. Кухтова Н.В. Просоциальное поведение специалистов, ориентированных на оказание помощи: теоретические основы и методики [Текст] / Н.В. Кухтова, Н.В. Домарацкая. – Витебск: Изд-во УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2011. – 49 с.
6. Молчанов, С. В. Структура морального поведения в концепции Дж.Реста: проблемы и методы исследования [Текст] / С.В. Молчанов // Психология и школа. – 2005. – № 1.– С. 111-133.
7. Молчанов С.В. Развитие морально-ценностной ориентации личности как функция социальной ситуации развития в подростковом и юношеском возрасте [Текст]: автореф канд. ...психол наук / С.В. Молчанов. – Москва, 2005. – 24 с.
8. Насиновская Е.Е. Альтруистический императив [Текст] / Е. Е. Насиновская // Современная психология мотивации / под ред. Д.А. Леонтьева. – Москва: Смысл, 2002. – С. 152-171.
9. Подольский Д.А. Особенности альтруистической позиции в подростковом возрасте [Текст] / Д.А. Подольский: автореф канд. ...психол наук. – Москва, 2006. – 27 с.
10. Просоциальное поведение мигрантов и принимающего населения в условиях межкультурного взаимодействия: монография [Текст] / Н.В. Кухтова, В.В. Гриценко, Н.В. Молчанова, Ю.В. Ковалева / под ред. Н.В. Кухтовой. – Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2014. – 160 с.
11. Светлова Н.В. Особенности ценностных ориентаций и нравственного самосознания учащихся средней школы [Текст] / Н. В. Светлова, : автореф канд. ...психол наук. – Москва, 2003. – 18 с.
12. Хвостов А.А. Онтогенез морального сознания: от подростков до студенческой молодежи [Текст] / А.А. Хвостов // Развитие личности. – 2000. – № 3-4. – С. 75-100.
13. Johnston, M.(2011) Moral self and moral emotion expectancies as predictors of anti- and prosocial behaviour in adolescence: A case for mediation / M. Johnston, T. Krettenauer European Journal of Developmental Psychology, 8 (2), 228-243.

References

1. Bex I.D. Diypripy`py`sy` u vy`xovanni ta rozvy`tku osoby`stosti [Tekst] / I.D. Bex // Teorety`ko-metody`chni problemy` vy`xovannya ditej ta uchniv`s`koyi molodi. – 2013. – Vy`p. 17 (1). – S. 6-14.
2. Burelomova A.S. Social'no-psihologicheskie osobennosti cennostej sovremennyh podrostkov [Tekst]: dis. ... kand. psihol. nauk / A.S. Burelomova.– Moskva, 2013. – 195 s

3. Kuprejchenko A.B. Nравstvennoe samoopredelenie molodezhi [Tekst] / A.B. Kuprejchenko, A.E. Vorob'eva – M.: Izd-vo Institut psihologii RAN, 2013. – 480 s.
4. Kuhtova N.V. Soderzhatel'nye i dinamicheskie harakteristiki lichnosti shkol'nikov podrostkovogo vozrasta s prosocial'noj napravlenno'st'yu: monografiya [Tekst] / N.V. Kuhtova. – Vitebsk: Izd-vo UO «VGU im. P.M. Masherova», 2010. – 206 s.
5. Kuhtova N.V. Prosocial'noe povedenie specialistov, orientirovannyh na okazanie pomoshchi: teoreticheskie osnovy i metodiki [Tekst] / N.V. Kuhtova, N.V. Domarackaya. – Vitebsk: Izd-vo UO «VGU im. P.M. Masherova», 2011. – 49 s.
6. Molchanov S.V. Struktura moral'nogo povedeniya v koncepcii Dzh. Resta: problemy i metody issledovaniya [Tekst] / S.V. Molchanov // Psihologiya i shkola. – 2005. – № 1. – S. 111-133.
7. Molchanov S.V. Razvitie moral'no-cennostnoj orientacii lichnosti kak funkciya social'noj situacii razvitiya v podrostkovom i yunosheskom vozraste [Tekst]: avtoref kand. ...psihol nauk / S.V. Molchanov. – Moskva, 2005. – 24 s.
8. Nasinovskaya E.E. Al'truisticheskij imperativ [Tekst] / E. E. Nasinovskaya // Sovremennaya psihologiya motivacii / pod red. D.A. Leont'eva. – Moskva: Smysl, 2002. – S. 152-171.
9. Podol'skij D.A. Osobennosti al'truisticheskoy pozicii v podrostkovom vozraste [Tekst] / D.A. Podol'skij: avtoref kand. ...psihol nauk. – Moskva, 2006. – 27 s.
10. Prosocial'noe povedenie migrantov i primayushchego naseleniya v usloviyah mezhkul'turnogo vzaimodejstviya: monografiya [Tekst] / N.V. Kuhtova, V.V. Gricenko, N.V. Molchanova, YU.V. Kovaleva / pod red. N.V. Kuhtovoj. – Vitebsk: VGU imeni P. M. Masherova, 2014. – 160 s.
11. Svetlova N.V. Osobennosti cennostnyh orientacij i нравstvennogo samosoznaniya uchaschihsya srednej shkoly [Tekst] / N.V. Svetlova, : avtoref kand. ...psihol nauk. – Moskva, 2003. – 18 s.
12. Hvostov A.A. Ontogenez moral'nogo soznaniya: ot podrostkov do studencheskoj molodezhi [Tekst] / A.A. Hvostov // Razvitie lichnosti. – 2000. – № 3-4. – S. 75-100
13. Johnston M. (2011) Moral self and moral emotion expectancies as predictors of anti- and prosocial behaviour in adolescence: A case for mediation / M. Johnston, T. Krettenauer European Journal of Developmental Psychology, 8 (2), 228-243.

Резюме. Обсуждаются результаты эмпирического исследования развития ценностных основ просоциального поведения в подростковом возрасте. Внимание направлено на анализ уникальной линии нравственного развития – «морали заботы» как предиктора социально-ценностных форм поведения. На основе изучения суждений 457 подростков 5-ти возрастных подгрупп делаются выводы о сосуществовании различных стадий эмпатийной морали в системе ценностных ориентаций подростков. Выполняется анализ возрастных изменений в системе ценностных ориентаций в течение возрастного периода. Обсуждается вопрос взаимосвязи стадий личностно-нормативного и эмпатийного нравственного развития.

Ключевые слова: мораль заботы, просоциальные ценности, эмпатическая мораль, подростки, диспозиционные основания.

Summary. The article discusses the results of empirical research of value base development of prosocial behaviour in adolescence. Attention is directed to the analysis of a unique line of moral development – "morality of care" as a predictor of socially-valuable forms of behaviour. Conclusions concerning the coexistence of different empathic morality stages in the system of value orientations of adolescents have been made on the basis of study of judgments expressed by 457 children who belong to 5 age groups. As obtained results show, there are some age-related changes in the system of children's value-based empathic orientations, and the most represented one, in adolescents' judgments, belongs to the "self-sacrifice" stage of morality of care. Besides that, the author discusses the relationship between the stages of the personal-normative empathic and moral development. It is noted that adolescents choose the strategy of care as the dominant motivation. The next issues, discussed in the paper, are the nature of acceptance of different groups of values and their correspondence to the three main stages of empathic moral development, and the age-related dynamics of the selective attitude of adolescents to prosocial values. The findings suggest that there is a domination of prosocial values in the structure of the personal orientation of adolescents. It is emphasized that a process of dispositional bases formation of prosocial behaviour is very intensive within the period of adolescence.

Key words: moral of care, prosocial values, empathic morality, stages, adolescent's, dispositional principles, prosocial behaviour.

УДК 159.922.8:004.738:615.015.6-057.87

М.О. КОЦЬ, І.В. ОНОПЧЕНКО

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ІНТЕРНЕТ-АДИКЦІЙ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті проаналізовано психологічні особливості осіб, схильних до інтернет-адикції серед студентського середовища та здійснено їх емпіричне дослідження. Визначено основні акцентуації характеру